

РОЗДІЛ 12 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

ЛЮДИНА-ОСОБИСТІТЬ ЯК СУБ'ЄКТ ЗАХИСТУ ПРАВА

HUMAN-PERSONALITY AS A SUBJECT OF PROTECTION OF LAW

Братасюк В.М.,

*кандидат юридичних наук,
суддя Тернопільського міськрайонного суду
Тернопільської області*

У статті висвітлюється проблема формування людини – особистості як суб'єкта захисту права. Наголошено на відмінностях розуміння людини як суб'єкта права у різних правових доктринах. Показано, що, окрім держави, саме людина-особистість творить право і є його захисником.

Ключові слова: людина, особистість, стандарти права, суб'єкт права, захист права, справедливий суд.

В статье освещается проблема формирования человека-личности как субъекта защиты права. Подчеркнуты отличия в понимании человека как субъекта права в разных правовых подходах. Показано, что, помимо государства, именно человек-личность творит право и является его защитником.

Ключевые слова: человек, личность, стандарты права, субъект права, защита права, справедливый суд.

The article deals with the problem of formation of a human – a person as a subject of protection of law. It is emphasized on differences of understanding of a person as a subject of law in various legal doctrines. It is shown that, in addition to the state, the human-personality creates the law and is his protector.

Key words: human, personality, standards of law, subject of law, protection of law, fair trial.

Постановка проблеми. Право має реагувати на появу на історичній арені у масовому масштабі людини-особистості, яка творить право, вимагає права, готова захищати його тощо. Таких людей все більше з'являється у сучасній Україні.

У сучасному українському правознавстві, зокрема філософії права за останнє десятиліття інтенсифікувалися дослідження, присвячені антропологічному підходу у пізнанні права. У цьому плані заслуговують на увагу роботи: Д. Гудими, В. Івашева, А. Кравченко, О. Петриківської та ін. дослідників [1]. І це зрозуміло, оскільки з огляду на легістсько-позитивістський підхід, який був панівним в українській правничій науці до недавнього часу, проблема антропологічних засад права не досліджувалася взагалі. Що ж стосується дослідження персоналістичного підходу у правничій галузі знання, то ця проблема у наших дослідників поки що не викликала інтересу. Основним пунктом персоналістичного підходу є не просто людина, а людина-особистість, яка творить право, розвиває, стверджує, захищає. Персоналістичний підхід у пізнанні права – це погляд на нього крізь призму людини-особистості з усіма її атрибутами.

Людина та особистість – категорії нетотожні. Наприклад, у традиційному суспільстві існують відносини особистої залежності людини від людини та колективістського «ми». Це виражається у повній залежності людини, її внутрішнього світу, її долі від життя роду, племені, общини, колективістського «ми». Свідомість цього індивіда, його поведінка, цінності, мотиви цілком визначаються цінностями та моделями поведінки спільноти, її звичаями, тра-

диціями, авторитетом, нормами групової моралі. У традиційному суспільстві людина – це «групово людина», часткова людина, вона не може самовизначатися, вона не є автономним суб'єктом, здатним самостійно приймати рішення.

Особистість – це соціокультурний індивід, носій соціально значущих якостей, але не тільки. Ця категорія виражає здатність людини бути активно-творчою, діяльною істотою, суб'єктом, якому властива свобода вибору, самовизначення, вольове начало, здатність до самореалізації, самоздійснення. Особистість – продукт достатньо пізнього історично-культурного розвитку [2].

Особистість – істота самобутня, здатна до активної дії, творча, оригінальна – це і складає її найбільшу цінність [3]. Особистість це «*суб'єкт серед суб'єктів і перетворювати її в об'єкт і річ означає смерть* (курсив авт. – В.Б.)», – зазначав М. Бердяєв [4, с. 15]. Всіляка особистість і самоціль, і самоцінність. Відомі мислителі достатньо давно помітили, до яких негативних наслідків може призвести нехтування людини-особистості у праві зокрема і у суспільстві загалом (Т. Пейн, Ч. Беккарія, П. Юркевич, А. Камю, Ж.-П. Сартр, А. Кауфман, В. Нерсесянц та ін.).

«Особистість не засіб, а вища цінність і реальна сила суспільства, – наголошує дуже слушно А. Козловський. – <...> Нехтуючи індивідуальністю, держава розписується у своїй безпорадності і безперспективності. Соціальна політика, в основу якої не покладено особистість як умову і ціль її реалізації, свідомо підписує собі вирок. Тільки людина як ціль здатна реалізувати цілі суспільства. Але тоді і право

повинно перетворитись з права суспільства у право людини» [5, с. 17].

Сучасна людина – особистість змінює правову реальність, її не влаштовує право як наказ, веління, примус, що йдуть від держави. Вона усвідомлює, що застосування несправедливого закону означає розширення сфери несправедливості, зневагу до її гідності. Вона прагне мати не просто державу із законами, а правову державу, тобто державу, в якій забезпечено верховенство права як добра, свободи і справедливості, визнаними державою, позитивованими і захищеними нею. Сучасне юридичне мислення ґрунтується на ідеї, що людина має моральне право не підкорятися несправедливим законам, чого, звичайно, не допускає позитивістсько-нормативістська доктрина [6, с. 118; 7].

Під впливом вимог людини-особистості з'являються сучасна юридична логіка, яка звертає увагу на оцінку (термін, що став ключовим у публічній політиці і програмах посередництва). Не стверджувати при допомозі заклинань односторонні права, а приміряти їх у конкретній ситуації – ось що потрібне сьогодні...» [7, с. 286]. Більш мудро – вчитися «жити поруч» і облаштовувати своє життя так, щоб обмежити ефект руйнівних явищ. Децентралізація юстиції це ознака становлення демократії, більш схильної до колегіальності, участі і обговорення; юри такої демократії варто відінаї припасовувати юридичні інститути, починаючи з судів. «Раніше, – наголошує А. Козловський, – сутність права розкривала категорія загального, тепер – категорія конкретного та індивідуального. <...> Первинним було загальне, тепер – конкретне та індивідуальне» [8, с. 39]. Коли спостерігаємо домінування загального над конкретно-індивідуальним, маємо справу з правом суспільства, коли ж навпаки – з правом людини-персони, персоналістичним. У процесі історичного розвитку «змінюються не тільки закони, змінюється й розуміння права, фундаментальних цінностей суспільства» [9, с. 46].

Особистість – це самодетермінованість внутрішніми принципами моральності, загальнолюдськими цінностями, вічними заповідями тощо, незалежність від зовнішніх обставин, це виклик їм, це вибір власної лінії поведінки, відчуття обов'язку та відповідальності за індивідуальну свободу.

У сучасному людинознавстві виразно акцентується на ідеї особистості як *суб'єктові* історичної дії. Бути суб'єктом – отже, бути активно-діяльним, здійснювати свободу вибору, самовизначатися. Ця характеристика має бути притаманна і суб'єктові права. Ми хотіли б актуалізувати цю ідею, оскільки у сучасній українській правознавчій літературі, зокрема теоретико-правовій (Х.М. Олексик, Л. Шестопалова, О. Осауленко та ін.), суб'єкт права більше трактується як *пасивно-споглядальна істота*, яка має права, «надані державою», наділена правами, тобто ці права вона отримала без особливих зусиль і вибору; вона, правда, їх, ці «надані державою» права, використовує, будучи дієздатною, тобто вона проявляє свою волю, але на нормативній основі, ство-

реній державною владою без її участі, а тому ця воля пригнічена владним вибором. Та найбільше пасивність і споглядальність людини як псевдосуб'єкта права проявляється в її *неучасті* у правотворчості, *прийнятті правових рішень* (курсив мій – В.Б.), *у відсутності боротьби за право, захисті права* тощо. Таке бачення людини як суб'єкта права, яка фактично є *об'єктом державно-владного законницького впливу*, а не суб'єктом права, не може відповідати потребам демократичних перетворень, які розпочалися у сучасній Україні, місцю та ролі людини у них і явно вимагає переосмислення.

Загалом становлення і розвиток права як форми втілення і вираження правової рівності, рівного масштабу справедливості, свободи, добра тощо для однойменних суб'єктів права відбувався у безпосередній залежності від процесу розвитку людської гідності, яка є фокусом, квінтесенцією особистісного «я» [1].

У правовому розвитку підтверджується закономірність: людина як суб'єкт права формується по мірі того, як розвивається і зміцнюється у неї почуття і людської гідності, і гідності людини. Саме розвинене почуття людської гідності і гідності людини відрізняє об'єкта законницького впливу державної влади, яким є насправді декларований суб'єкт права, від зрілого, розвиненого, діючого суб'єкта права, свідомого своєї гідності, унікальності, винятковості, значущості та ваги у суспільному дійстві. Такою є людина-особистість [10]. Саме поява людей-особистостей у масовому масштабі зумовила формування у наш час правових держав реально, а не декларативно, – мовимо про сучасні західноєвропейські держави, для яких людина є найвищою цінністю не на папері.

Права людини та закон розуму вище від конституційних норм, і правова держава не може його переступати. Обмежена законом розуму держава не може «знищити дух соціального партнерства та активності» [12, с. 297], сприяє самоствердженню особистісного «я», розширенню сфери особистісної свободи, економічному піднесенню суспільного життя, зростанню рівня життя громадянства [9; 11].

Фундаментальним принципом гарантування конституційних прав, на думку Федерального Конституційного Суду Німеччини, є положення про незалежність та індивідуальність кожної людини як основної конституційної цінності. Звернімо увагу: не просто наявність потреб різного плану, а визнання кожного окремою автономною унікальною особистістю. Право людини на захист її прав зумовлено людською природою, тобто воно має позадержавне походження. Відмова держави від захисту цього права є зрадою людини, чинником її деперсоналізації, фізичного знищення. Проте захист її прав – це не лише державна проблема, як це трактується у руслі законницької доктрини, а всього народу, громадянського суспільства та людства, кожної людини до того ж – найважливіша, оскільки завдяки цьому захисту оберігаються загалом основи життя. Право людини на захист – це можливість і *реальна здатність людини здійснювати своє вільне волевиявлення, спрямоване на збереження*

непорушності її прав, на засадах принципу правової рівності у результаті використання суб'єктами правозахисної діяльності комплексу гарантованих громадянським суспільством, державою і міжнародним співтовариством правових засобів та заходів. Право на захист є загальноновизнаним принципом міжнародного права, обов'язкова умова для забезпечення права на справедливий судовий розгляд [14]. Звернемо увагу: захист права – це не сукупність норм, а реальна здатність людини відстоювати непорушність своїх невідчужуваних прав та свобод. А така здатність властива далеко не кожному. Проте, якщо людина сформувалася як автономна особистість, вона готова до правозахисної діяльності. Тобто, передумовою правозахисної діяльності є такі атрибути особистісного «я», як: розвинене почуття людської гідності, висока самооцінка, здатність до вільного волевиявлення, потреба у самовизначенні, потреба у праві, розуміння його ваги та значущості для самоствердження тощо.

У наукових джерелах зазначається, що «Під державно-юридичним захистом права людини слід розуміти правозастосувальну юрисдикційну діяльність національних компетентних органів, спрямовану або на примусове здійснення юридичного обов'язку, необхідного для реалізації права людини, або на відновлення такого права, або на запобігання чи припинення його порушення» [13, с. 177]. Але в умовах недемократичної влади та законницького трактування права «національні компетентні органи» можуть здійснювати таку «юрисдикційну діяльність», яка лише за формою буде нагадувати правозахисну, а по суті буде псевдоправозахисною, *законозахисною, нормативнозахисною*. Така діяльність може бути засобом порушення прав людини. Пострадянські українці нерідко відчували на собі цей досвід, особливо у часи президентства В. Януковича. Тому в умовах сучасної України, де порушення прав людини стало типовим явищем, де донині у правозастосуванні загалом і у правозахисній діяльності домінує легістська доктрина захисту права, існує нагальна необхідність переосмислення проблеми людини-особистості як суб'єкта права.

Звісно, у країні з такою колоніальною історією як Україна процес формування людей-особистостей є доволі складною проблемою. Але цей процес започатковано, людей ринкового типу, що є особистостями, у нинішній Україні стає все більше, не дивлячись на всі перешкоди, створювані олігархічним режимом.

Проте у нашому правознавстві донині домінує погляд на правосуб'єктність людини, сформовану у тоталітарну епоху – ця людина правоздатна, дієздатна та деліктоздатна і не більше. Сучасний російський правник С.І. Архіпов слушно наголошує, що «визначаючи первинність людини як суб'єкта права, треба усвідомлювати, що політичному праву єдина правова особистість не потрібна, більше того, вона для нього небезпечна; політичне право готове співіснувати з фізичною особою, юридичною, але воно не може терпіти такого становища, коли у центрі правової системи виникає «суверенна», незалежна і цілісна

правова особистість людини» [15, с. 249]. Якщо державна влада зарегулює суспільне життя своїми нормами, які виражають бажані лише для влади моделі поведінки, то у громадян немає тоді вибору, вони змушені жити лише так, як хоче влада. Це ситуація тоталітарного життя при тоталітарній владі, яка не визнає автономної особистості. Тоталітарний нормативізм – це шлях до загибелі особистості, її деперсоніфікації, руйнації творчого, живого життя, шлях у нікуди. Але право, будучи гуманістичним по суті, не може руйнувати людину, закон – може і доволі успішно, про що свідчить епоха радянського тоталітаризму.

С. Архіпов з жалем констатує, що саме особистості у російській юридичній літературі приділяється найменше уваги. «Позитивізм настільки глибоко проник у наукову правосвідомість, так її деформував, що цілі покоління російських правознавців не можуть інакше сприймати суб'єкт права, як лише елемент складу правовідносин. Таке сприйняття суб'єкта права дуже точно передає відношення вітчизняної юриспруденції до правової особистості. І у науці, і що ще гірше, на практиці. Тут холодна байдужість юридичного позитивізму до проблеми суб'єкта права змішується з презирливо-поблажливим поглядом на людину як суб'єкта права з боку прихильників правового більшовизму» [1, с. 10]. В українському правознавстві ситуація не набагато краща. Стереотипи позитивістського мислення продовжують працювати у науці, і на практиці.

Але людина як суб'єкт права – це ядро правової реальності та її *творець*. Це – найглибша сутність людини як суб'єкта права [15]. Людина – істота автономна, здатна самотійно робити вільний вибір на засадах правової рівності, яку вона сама ж і здатна вирахувати, відміряти завдяки здоровому глузду, розуму, життєвому досвіду, духовності тощо. Саме людина є творцем права в усіх можливих формах і проявах. Вона створила його для себе, прислухавшись до вимог буття, вивела його із «права буття» (Р. Марчіч), стверджуючи у формі права фундаментальні загальнолюдські цінності, без яких повноцінне людське життя неможливе. Людина-особистість усвідомлює цю вагу і значущість права для кожного, тому вона виступає захисником права, захищає його, відчувши цю необхідність для власного буття, усвідомивши його гуманістичну сутність. І це така ж глибинна сутність суб'єкта права, як і здатність творити його.

«Особистість є категорія аксіологічна», – стверджує М. Бердяєв. Особистість, на його думку, – це завжди суб'єкт, а не об'єкт серед об'єктів і не предмет серед предметів. «...вона закорінена у внутрішньому плані існування, тобто у світі духовному, у світі свободи» [5, с. 15]. Право це і є цей «світ свободи», світ справедливості, рівності, якими людина-особистість безмежно дорожить, а тому готова захищати їх, жертвуючи навіть життям, хоча в умовах панування колективістського «ми» в особі держави робити це дуже непросто. Людина це усвідомлює, і не безуспішно бореться за втілення принципу правової рівності у відношенні людина – держава.

Р. Іерінг писав, що парадигмою розвитку європейської правової традиції є боротьба за право. Європеєць – борець за право, захисник його. Саме тому Європа так багато зробила для захисту прав людини, сформувавши найефективніший механізм захисту прав людини засобом формування та застосування стандартів прав людини, закріплених в ЄКПЛ, у практиці Європейського Суду. Всі принципи ЄКПЛ та всі рішення Суду спрямовані на захист прав людини, всі вони несуть у собі колосальний гуманістичний потенціал, який має бути реалізованим у національних правових системах країн-учасниць Конвенції.

Ст. 55 чинної Конституції України закріплює право людини і громадянина захищати свої права та свободи у судовому порядку. Частина 2 цієї ж статті гарантує кожному право на оскарження у суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Обидві частини цієї статті відповідають ЄКПЛ, Міжнародному пакту про громадянські та політичні права, де проголошується право людини на справедливий суд без невинуватої затримки, право на публічний розгляд справи неупередженим незалежним судом, створеним на основі закону, відповідну правову допомогу на всіх стадіях правосуддя (ст. 14 Пакту) тощо.

Проте при нинішньому стані справ українці ще довго будуть відчувати свою незахищеність. Їм треба ставати захисниками права на справедливий суд, котрий лише перебуває на стадії становлення у сучасній Україні. Залежність українського суду від політики та бізнесу поки що дуже відчутна, а це, звісно, має спонукати громадян до активної позиції у плані очищення політики та бізнесу від корупції, несприйняття та неприйняття корупції як асоціального явища. Звісно, це складна проблема, але її вирішення не можна відкладати на потім. Це непросте завдання для народу, але найперше він має складатися зі зрілих сильних особистостей, що поважають свою гідність, не принижуються самі і не дозволяють нікому зневажати себе.

Чинна Конституція України у ч. 5 ст. 55 наголошує, що «Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права та свободи від порушень та протиправних посягань». Ця частина статті виписана добре, за винятком хіба того, що законом можна заборонити людині захищати себе засобами, що не сподобаються владі. На думку спадають антимайданівські «Закони від 16 січня 2014 року», які забороняли людині-особистості мітинги та автотайпони як засоби протесту проти несправедливої влади. У той час як ЄКПЛ, яку підписала Україна, наголошує, що у країні, де панує право, «обов'язково забезпечується реальна можливість вираження – шляхом здійснення права на зібрання, як і в інший законний спосіб – політичних ідей, які кидають виклик існуючому порядку і реалізація яких обстоюється мирними засобами» [16]. Очевидно, у ч. 5 ст. 55 Конституції України мало б бути формулювання не про протизаконні засоби, а

про *протиправні*, тобто такі, що суперечать принципам та змісту права. Стереотип законності як критерію істинності чи хибності людської поведінки, використаний у цій частині статті, може створити ситуацію загрози людині як захиснику права.

Відповідно до ст. 63 чинної Конституції України підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист, а ст. 29 наголошує, що «Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника. Тобто, обидві статті звертаються до гідності та активної розумної волі особистості.

Ч. 2 ст. 55 Конституції України закріплює за кожним громадянином «право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого ВРУ з прав людини». Але діяльність омбудсмена в Україні має рекомендаційний характер, тобто, не є імперативною, а це означає, що ефективність його діяльності невисока, оскільки рекомендації, наприклад, певним державним органом до уваги можуть бути не взяті [17, с. 3–4].

Українські науковці пишуть про ефективну роль Конституційного Суду України у правозахисній діяльності. Проте Конституція України відбирала в українців понад два десятиліття право звертатися за захистом своїх прав до КСУ, який міг би визнати якийсь акт, що порушує права людини, неконституційним, а тому скасувати його, захистивши тим самим право людини. Українці останні два десятиліття перебували у патовій ситуації, оскільки суд загальної юрисдикції скасувати неправий закон не має повноважень, а до Конституційного Суду, який міг би вирішити цю проблему шляхом скасування неправого закону, подати скаргу не можна було, бо Конституція України цього невідчужуваного права не передбачала. Таким чином було заблоковано дію механізму захисту українця від агресії закону. Нині, схоже, ситуація виправляється із внесенням відповідних змін до Конституції України, але понад двадцять років(!) відсутність інституту конституційної скарги громадянина до КСУ консервувала і примножувала українське безправ'я.

Ч. 4 ст. 55 закріплює право кожного «після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав та свобод до відповідних міжнародних судових установ чи відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна». Українці мають сьогодні дворівневу систему захисту своїх прав: рівень національний та міжнародний в ЄСПЛ. Українські судді могли б, застосовуючи практику ЄСПЛ відповідно до Закону України «Про застосування практики ЄС», реагувати на скарги українців щодо порушення їх прав, захищати ці права, проте, як зазначають дослідники, ця практика застосовується або дуже фрагментарно, або ж взагалі не застосовується [18], оскільки переважна більшість наших суддів сформувала свій юридичний досвід на законницькій доктрині, а європейські судді – на відданості

верховенству права як верховенстві прав людини. Ця несумісність доктрин української та європейської наклала відбиток на захист прав людини – українські судді, на жаль, ще мають вчитися захищати права людини, а не букву закону, що їх порушує. Українці мають боротися за глибинну реформу юридичної освіти, оскільки вона донині ґрунтується переважно на державоцентризмі, а тому готує не так правознавців, захисників прав людини, як законознавців, що не є тотожним.

Висновки. Отже, захист права людиною-особистістю – це захист основ життя і ця відповідальна робота є власною проблемою кожної особистості, бо «...удар, що наноситься голим свавіллям праву, потрапляє в особистість і разом з тим наносить образу їй», – писав Р. Ієрінг [19, с. 35]. І, якщо право нині живе і стверджується у розмаїтті форм на різних обшарах земної кулі, то це у значній мірі завдяки духовно-душевним, інтелектуальним, а то й фізичним зусиллям людей-особистостей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Д. Гудима. – Л., 2007. – 288 с.; Грищук О. Людська гідність у праві: філософські проблеми / О. Грищук. – К.: Атіка, 2007. – 432 с. та ін.
2. Бачинин В. Філософія права і преступлення / В. Бачинин. – Харьков: Фолио, 1998. – 497 с.
3. Патеї-Братасюк М.Г. Антропоцентрична теорія права / М.Г. Патеї-Братасюк. – К., 2010. – 396 с.
4. Бердяев Н.А. О рабстве и свободе человека / Н.А. Бердяев // Царство Духа и царство Кесаря. – М., 1995. – С. 15.
5. Козловський А.А. Екзистенціальна гносеологія права / А.А. Козловський // Науковий вісник ЧДУ імені Юрія Федьковича. Вип. 1. – Чернівці: Рута, 1996. – С. 17.
6. Оноре Т. Про право. Короткий вступ / Т. Оноре. – К.: Сфера, 1997. – 125 с.
7. Гарапон А. Хранитель обещаний: суд и демократия / А. Гарапон. – М.: Nota bene, 2004. – 327 с.
8. Козловський А.А. Право як пізнання. Вступ до гносеології права / А.А. Козловський. – Чернівці: Рута, 1999. – 294 с.
9. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції / С. Шевчук. – К.: Український центр правничих студій, 2001. – 300 с.
10. Братасюк М.Г. Людська гідність як джерело європейських стандартів прав людини / М.Г. Братасюк // Науковий вісник НАВС. – 2010. – № 4.
11. Алексеев Н.Н. Основы философии права / Н.Н. Алексеев. – СПб: Лань, 1999. – 256 с.
12. Шевчук С. Порівняльне прецедентне право з прав людини / С. Шевчук. – К.: Реферат, 2002. – 343 с.
13. Пашук Т.І. Право людини на ефективний державний юридичний захист її прав та свобод. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування АПРНУ / Редкол. П.М. Рабінович (голов. ред.) та інші. – Серія 1. Дослідження та реферати. Випуск 15. – Львів: Край, 2007. – 220 с. – С. 177.
14. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2002. – № 2; Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / За ред. О.Л. Жуковської. – К.: ВІПОЛ, 2004. – 960 с.
15. Архипов С.И. Субъект права: теоретическое исследование / С.И. Архипов. – СПб: Юридический центр Пресс, 2004. – 469 с.
16. Головатий С.П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: 12.00.01 / С.П. Головатий. – К., 2009. – 44 с.
17. Силіна Т. Наскільки повна чи порожня склянка? / Т. Силіна // Дзеркало тижня. – № 33(130). – 14 вересня 2013 р. – С. 3–4.
18. Кампо В. Судова доктрина верховенства права: український досвід в європейському контексті / В. Кампо // Юстініан. – 2008. – № 12 та ін.; Паліюк В. Методика застосування положень Конвенції про захист прав людини і основних свобод (деякі аспекти цього питання) / В. Паліюк // Досвід застосування Європейської конвенції з прав людини у судочинстві України та Польщі: Матеріали наук.-практ. конф. / Упоряд. О.П. Корнієнко. – К.: А. П. Н., 2006. – С. 38–39; Паліюк В.П. Застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод / В. Паліюк. – К.: Фенікс, 2004. – 264 с.
19. Ієрінг Р. Борьба за право / Р. Ієрінг. – Москва, 1904. – 114 с.